

‘DE GEEST IN DIT HUIS IS LIEFDERIJK’

Daniela Hooghiemstra

**HET LEVEN EN
DE WERKPLAATS
VAN KEES BOEKE**

JUST
PUBLISHERS

Inhoud

Inleiding 9

1. Thuis 15
2. Nieuwe horizons 56
3. De apostel van Bilthoven 91
4. De eerste tien jaar van De Werkplaats 146
5. Kees Boeke als pedagoog 184
6. Oorlog 201
7. Vernieuwing 252
8. Agnus Dei 311
9. Finale 325

Dankwoord 331

Verantwoording 334

Noten 338

Geraadpleegde archieven 399

Literatuur 400

Geïnterviewde personen 407

Register 408

Bijlagen 419

Levensgrafiek door Kees Boeke

De Werkplaatsliederen

Inleiding

Het schrijven van een biografie heeft iets van het aangaan van een huwelijk. Je hebt een indruk van iemand, maar weet niet wat je kunt verwachten. Toen ik aan dit boek begon, had ik één zorg. Wat als Kees Boeke mij zou gaan vervelen? Wat als ik op hem uitgekeken zou raken? Wat als ik op een dag niet meer zou willen weten wat hij waarom gedaan heeft?

Kees Boeke staat bekend als christen-anarchist, als onderwijsvernieuwer, als musicus en als de man die prinses Beatrix opleidde. Maar voor zijn strijd vond hij nooit een term en de bewegingen die hij oprichtte, stierven een roemloze dood. Hij had baanbrekende ideeën over scholing, maar een sluitend onderwijssysteem vond hij niet. Hij was een getalenteerd violist, componeerde diverse liederen en dirigeerde legendarische muziekkuitvoeringen, maar een professioneel musicus of dirigent werd hij nooit. Het ‘gemeenschapsleven’ dat hij op zijn school, De Werkplaats, nastreefde, wekte de belangstelling van koningin Juliana maar stond haaks op het leven dat prinsessen gewend zijn. Zij haakten dan ook voortijdig af. De school die Boeke in 1926 in Bilthoven oprichtte en die nog steeds bestaat, wordt als zijn erfgoed beschouwd. Maar het is de vraag of dat zijn verdienste is, of die van de mensen om hem heen.

Als iemand Kees Boeke in het bereiken van zijn doelen gehinderd heeft, is het Kees Boeke. De vele talenten die hij had, leidden tot een permanente innerlijke strijd. Hij studeerde natuurkunde, maar wilde werken ‘voor God’. Hij voer op intuïtie, maar kon het niet laten om systemen te bouwen. Hij streefde naar vrijheid, maar hunkerde naar orde. Hij pleitte voor zelfontplooiing, maar kon slecht overweg met tegenspraak. Hij wilde een nieuwe wereld stichten, maar verafschuwde de macht.

Kees Boeke stelde zijn doelen zo hoog dat hij wel moest falen. Maar de ongebruikelijke combinatie in zijn persoonlijkheid van wereldvreemdheid en scheppend vermogen maakte hem ook uniek en inspirerend voor anderen.

Geboren in 1884 en gestorven in 1966, stond hij met een been in de negentiende eeuw toen de twintigste zich aandiende. Zijn leven speelde zich af tegen de achtergrond van een sociale, politieke en culturele orkaan, die de wereld in een tijdsbestek van nog geen vijftig jaar totaal ver-

anderd heeft. Van (kerkelijk) collectief naar 'ik-tijdperk', van paard-en-wagen naar vliegtuig, van dorp naar wereld. Het stof van twee allesvernietigende oorlogen daalde op hem neer. De reconstructie van het leven van Kees Boeke behelsde ook een reconstructie van de wereld die hem bijna een eeuw lang omringde.

Voor mij, ex-leerling van zijn school De Werkplaats (1971-1986), was dat een openbaring. De Werkplaats was in 1926 door Kees Boeke opgericht met het doel de oude wereld te vervangen voor een nieuwe. Religieuze, sociale en politieke scheidslijnen moesten wijken voor een nieuwe 'mensengemeenschap', waar iedereen kon zijn wie hij of zij wilde zijn. Zonder religieuze, sociale of etnische gegevens, zonder dwang en zonder keurslijf. Meer dan naar een nieuwe vorm van onderwijs zocht Boeke op De Werkplaats naar een nieuwe vorm van samenleven.

Maar daartoe moest eerst van alles begraven worden. De kerk, die eeuwenlang een overheersende rol gespeeld had, mocht niet meer meedoen. Klassenverschillen die altijd bepalend geweest waren, mochten niet meer bestaan. Macht en bezit, toch een rode draad in de wereldgeschiedenis, moesten worden uitgeschakeld.

De Werkplaats moest een nieuwe mens helpen opstaan. Een mens die vrij was om 'te worden wie hij is'. Een mens voor wie niet macht, maar samenspraak beslissend was, die niet eigen bezit, maar gezamenlijk beheer nastreefde en die niet door dwang van bovenaf, maar door drang van binnenuit tot het goede zou komen. Een mens die niet alleen maar handelde met het hoofd, maar ook met het hart, voor wie de praktijk niet minder was dan de theorie en voor wie kunst en muziek niet onderdeden voor wetenschap.

Toen ik in 1971 aankwam op de kleuterschool van De Werkplaats, was Kees Boeke al vijf jaar dood. Maar het onorthodoxe ideaal van zijn 'kindergemeenschap' had de tand des tijds doorstaan. Sterker nog, het had in de loop van de jaren zestig nieuw elan gekregen. De ideeën die Boeke in de jaren twintig ontwikkelde, beleefden na de Tweede Wereldoorlog een revival. Het willen heruitvinden van de wereld, het willen weggooiën van het 'oude', was tegen de tijd dat ik mijn schoolcarrière begon, in volle gang. Kees Boeke was visionair: zijn behoefte om zich aan kerk, staat en kapitaal te ontworstelen was algemeen geworden. Achteraf bezien was zijn school een voorproefje van de bevrijding die nog in het verschiet lag.

Van wat kerk of religie betekend hadden, laat staan nog steeds betekenden, werd mij als kind weinig gewaar. Wat er in de Bijbel stond, vernam ik voor het eerst toen ik in 1986 ging studeren. Van het feit dat religieuze gezindte of sociale afkomst in het leven een rol konden spelen,

had ik geen idee. Macht was iets abstracts. Dankzij het ‘fascismeproject’ kwam het wezen ervan op De Werkplaats uitgebreid aan bod, maar in het dagelijkse schoolleven nam gezag de vorm aan van vriendschappelijk contact met ‘medewerkers’ als Jos, Mannus of Liesbeth.

Men was er op De Werkplaats goed in geslaagd om de sporen van de oude wereld uit te wissen. Maar wat behelste de identiteit van deze nieuwe gemeenschap nu precies? Net als vóór de Tweede Wereldoorlog werden ‘WP’ers’ ook in de jaren zeventig en tachtig nog als mensen van een apart slag beschouwd. Wij noemden ons zelf niet van oorsprong katholiek of protestant. Onze sociale status was onduidelijk of deed althans niet ter zake. In linkse kring vond men ons ‘elitair’, in rechtse kring gingen wij door voor ‘pluizen’. Wij hoorden nergens bij. Het leek wel alsof wij geen geschiedenis hadden. Wij waren alleen maar ons zelf.

Kees Boeke had een ‘zuil’ helpen ontstaan die geen ‘zuil’ wilde zijn. Maar met het onderzoek naar zijn leven hoopte ik toch iets van de fundamenten ervan bloot te leggen. Door het leven van Kees Boeke te beschrijven, hoopte ik ook de mensen te vangen die op zijn ‘gemeenschap’ af waren gekomen. Van de bakker die toevallig om de hoek woonde, tot koningin Juliana. Welke cultuur had zich vanuit het glazen gebouwtje in de Bilthovense bossen gevormd en waarin was die geworteld? Boeke verwoordde de essentie van zijn kring, die vanaf het einde van de jaren twintig gestaag groeide, ooit zelf in een lied:

Ons doel het is heilig,
Al lijkt het ook klein,
Wij trachten in alles
Mens te zijn.

Hoe Boeke en de mensen en kinderen om hem heen dat probeerden, ‘in alles mens’ zijn, hoe zij slechts ‘zichzelf’ waren maar intussen samen leefden, beschrijf ik in dit boek. Maar dat ook zij wortels hadden, ergens vandáán kwamen, laat ik eveneens zien.

Alle factoren die Boeke op zijn school wilde uitschakelen, bleken voor zijn eigen leven namelijk juist bepalend te zijn geweest. Wie hij was, werd in grote mate bepaald door waar hij vandaan kwam. Zijn vader, een doopsgezinde natuurwetenschapper, voedde zijn nieuwsgierigheid; zijn moeder, een Nederlands-hervormde domineesdochter, zijn geloof, en samen vormden ze zijn moraal. In de ideeën van Kees Boeke weerklonk de echo van zijn grootvaders, die als dominees in het negentiende-eeuwse Nederland voor eenvoud, verdraagzaamheid en sociale verantwoordelijkheid gepleit hadden. Wat mij nooit verteld was, werd mij tijdens het

schrijven van dit boek duidelijk: De Werkplaats had protestante wortels.

Van grote invloed op Kees Boeke was zijn vrouw, de Britse miljonair dochter Beatrice Cadbury. Het protestantse quaker geloof dat zij aanhing, zat als DNA in haar familie. De quakers gingen uit van het 'innerlijk licht' in ieder mens. Van een eigen contact met God, waar geen aardse autoriteit tussen kwam. Dit geloof in individuele verantwoordelijkheid werd een van de grondbeginselen van De Werkplaats.

Naast afkomst en religie bleek ook geld, het betaalmiddel dat Boeke jarenlang weigerde te gebruiken, een essentiële factor in zijn leven. Dankzij het enorme familievermogen van de Cadbury's kreeg hij niet alleen de ruimte om zijn ideeën te ontwikkelen, De Werkplaats werd er eind jaren twintig ook mee gefinancierd. Zonder het geld dat door de Engelse chocoladefabriek in Bournville verdiend werd, zou er hoogstwaarschijnlijk geen Werkplaats geweest zijn. In weerwil van het antikapitalisme dat Boeke er uiteindelijk toe dreef om het vermogen van zijn vrouw weg te schenken, was koopmansgeest hem zelf niet vreemd. In de jaren dertig dreef hij met zijn 'leermiddelen' een levendige handel.

Tot slot speelde macht, het grootste euvel volgens Kees Boeke, in zijn leven een grote rol. Hij gaf het zelf nooit toe, maar onderhuids woedde een permanente strijd over wie op De Werkplaats aan de touwtjes trok. Eerst met zijn rechterhand, Joop Westerweel, later met Tine Lambert, die Boeke uiteindelijk opzij zou schuiven. Dat koningin Juliana, het hoogste gezag, Kees Boeke in 1945 uitkoos als opleider voor haar dochters, maakte hem in één klap belangrijk. Maar het vernederende vertrek van de prinsessen, zes jaar later, luidde ook weer zijn onttroning in.

Anders dan ik had kunnen vermoeden, speelden afkomst, kerk, macht en kapitaal in het leven van Kees Boeke een hoofdrol. De man die deze 'oude' machten had willen uitschakelen, bleek er zelf bij uitstek door gevormd te zijn. Met zijn nieuwe 'mensengemeenschap' had hij mij op een dwaalspoor gezet.

Zelf raakte hij in zijn eigen creatie teleurgesteld. De Werkplaats beantwoordde uiteindelijk niet aan het ideaal dat hij voor ogen had. Van de 'wereldgemeenschap' die hij nastreefde, is het nooit gekomen. Toch heeft hij wel iets nagelaten, iets dat zich wellicht niet als 'wapenfeit' laat definiëren, maar niettemin bestaansrecht heeft. Meer dan een onderwijssysteem is het een cultuur, die tot op de dag van vandaag en ondanks de vele koerswijzigingen en veranderingen in de huidige Werkplaats in Bilthoven nog altijd voelbaar is. Een cultuur die niet (religieuze) dogma's, maar zelfverworven inzicht als uitgangspunt heeft en het risico van het onbekende verkiest boven de veiligheid van het bestaande. Een cultuur die niet uitgaat van vaste hiërarchie, maar van wat mensen elkaar te

bieden hebben. Dat inzichten door de jaren heen veranderen is inherent aan dit ‘systeem’, waarvan de essentie is dat het geen systeem wil zijn. Het besef van feilbaarheid maakt er deel van uit.

Zo kom ik op de methode bij het schrijven van dit boek. Het veilige houvast van een theoretisch kader heeft daarbij ontbroken. De stemmen uit het verleden waren mijn uitgangspunt: de brieven, aantekeningen, dagboeken en vergadernotulen van en over Kees Boeke en zijn familie, de medewerkers en De Werkplaats. Aanvankelijk wist ik niet waarheen ze mij zouden leiden, maar gaandeweg drong zich, ook dankzij gesprekken met nog levende ooggetuigen, een structuur op. Van het bestaande beeld van Kees Boeke als ‘icoon’ van onderwijsvernieuwing heb ik me weinig aangetrokken, tot het ridiculiseren van zijn idealisme heb ik mij niet laten verleiden. Balancerend tussen betrokkenheid en afstand, inleving en achterdocht, bewondering en ergernis, ontstond in relatie tot mijn hoofdpersoon een ‘nieuwsgierige ongerustheid’¹, die alleen gesust kon worden door het zoeken van zoveel mogelijk – en zo divers mogelijke – bronnen. De onthulling van de persoon achter de feiten, beweerde Hermann von der Dunk, steunt in een biografie uiteindelijk op de ‘psychologische intuïtie’ die op een zeker moment als ‘een visionaire vogel’ boven de ‘brave consciëntieuze weergave van de feiten’ uitstijgt. Grondig bronnenonderzoek en het daarbij bewandelen van ongebaande paden kan die vogel naar mijn overtuiging vanzelf doen verschijnen. De omschrijving die Hans Renders gaf van de biograaf als bakkenist in ‘het zijspan van de journalist’ was bij het schrijven van dit boek op mij dan ook van toepassing, zoals ik mij ook thuis voel bij diens kwalificatie van de ‘historicus-in-actie’.²

In het vermijden van het (schijn)comfort van een vast theoretisch kader en mijn poging om zonder dat kader toch een overtuigende werkelijkheid te scheppen, herken ik iets van Kees Boeke. Hij probeerde het individuele en het algemene met elkaar te verzoenen. Misschien is hij mij daarom wel tot aan het einde toe blijven boeien. Kees Boeke heeft mij verrast, geïrriteerd, ontroerd en verbaasd, maar hij heeft mij nooit verveeld. Zijn gedreven, praktische werkwijze maakte van hem een deelnemer, zijn eigenzinnige idealisme veroordeelde hem tot de positie van buitenstaander. Vanuit die dubbelzinnige rol bood hij een helder zicht op de wereld. Want juist doordat zijn idealen steeds in botsing kwamen met de werkelijkheid waar hij óók middenin stond, werd zichtbaar hoe die werkelijkheid in elkaar zat. Dat zijn eigen kinderen voor zijn gebrek aan realiteitsbesef een hoge prijs betaalden, is een verwijt dat hem (en zijn vrouw) zeker gemaakt kan worden.

Daartegenover staan de overgave waarmee hij zich op het leven stort-

te en de onverschrokkenheid waarmee hij zich een weg door het struikgewas baande. Dat zijn eigen intuïtie altijd zijn leidraad was, bracht hem dikwijls in problemen, maar maakte het schijnbaar onmogelijke ook mogelijk.

Daniela Hooghiemstra